नव्वदोत्तर मराठी साहित्य

Coordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna(Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

Principal

नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीतील शैक्षणिक जीवनाचे चित्रण

प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते
श्री. गुरुबुद्धी स्वामी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पूर्णा.

प्रस्तावना-

शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. माणसात अंतरबाह्य बदल घडवून आणण्याची क्षमता शिक्षणात असते. शिक्षण जसे मानवात बदल घडवून आणते तसेच समाजाच्या तत्कालीन गरजा व अपेक्षा ह्या शिक्षण व्यवस्थेत बदल घडवून आणतात. समाजात घडणाऱ्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचे परिणाम अपरिहार्यपणे शिक्षण व्यवस्थेवर पडल्याचे दिसून येतात. समाजात घडत असणाऱ्या सकारात्मक व नकारात्मक बदलांच्या नोंदी साहित्यिक आपल्या साहित्यामधून घेत असतो. कादंबरी वाङ्मय प्रकारामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या विस्तृत शाब्दिक अवकाशामुळे अशी स्थित्यंतरे नोंदवणे, त्यामागील कारणांची चर्चा अथवा चिकित्सा करणे लेखकाला शक्य आहे. भारतीय समाजाच्या संदर्भात गुरुकुल व्यवस्थेपासून सुरु झालेली शिक्षण व्यवस्था ही काळाच्या ओघात 'शिक्षण व्यवस्था' न राहता 'शोषण व्यवस्था' म्हणून समोर आली आहे. संस्कार केंद्र असलेले शैक्षणिक क्षेत्र अंतरबाह्य पोखरून गेले आहे. मुलतः ज्या उदात्त हेतून ही सर्व व्यवस्था उदयास आली त्यामागील मूळ हेतूच बदलल्याने शिक्षण व्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या घटकांचे वर्तन व्यवहार बदलत गेले आहेत. साहित्य समाजसापेक्ष कृती असल्याने शिक्षण व्यवस्थेत घडत गेलेल्या बदलांचे काळाच्या संदर्भात चिकित्सा होणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने हिपोलीन तेन या फ्रेंच समीक्षकाने मांडलेला विचार महत्त्वाचा आहे. तेनच्या मतानुसार, कोणतेही साहित्य हे वंश, युगप्रवृत्ती आणि परिस्थिती यांची निर्मिती असते. भारताच्या संदर्भात सन १९९० नंतर बदलेली राजकीय धोरणे, विशेषतः आर्थिक धोरणामुळे समाजातील घटकांच्या अंतरसंबंधात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. भारतीय राज्यघटनेने घालून दिलेल्या 'कल्याणकारी राज्य' या चौकटीला सुरुंग लावून भारताचे एका मुक्त अर्थव्यवस्थेत रुपांतर करताना भारतामध्ये असणाऱ्या परिघावरील लोकांच्या हिताची जबाबदारी कोण घेणार? याकडे राज्यकर्त्यांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. अखिल भारतीय जनतेचे रुपांतर 'ग्राहक' या संज्ञेत झाल्याने ग्राहक व विक्रेता हा संबंध महत्त्वाचा ठरला. शिक्षण व्यवस्थेतही या बदलांची सुरुवात सन १९८५ साली सुरू झाली होती. सांगली स्वर्गीय वसंतदादा पाटील यांनी आपल्या साखर कारखान्यातील सभासदांकडून ठराविक रक्कम गोळा करून महाराष्ट्रातील पहिले शासकीय अनुदान नसलेले तंत्रविद्या देणारे अभियांत्रिकी महाविद्यालय सुरु केले. साखर कारखान्याची जागा व सभासदांचे भाग भांडवल या जोरावर सभासदांच्या मुलांना व विशेषतः महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांना अभियांत्रिकेचे शिक्षण देणारे विना अनुदानित तत्वावरील महाविद्यालय सुरु झाले. हे महाविद्यालय सुरु करण्यामागची भूमिका व तत्कालीन परिस्थिती जरी वेगळी

Co-ordinator PRINCIPAL

असली तरी त्याच्या माध्यमातून येणाऱ्या काळात साखरसम्राटांप्रमाणेच 'शिक्षण सम्राट' नावाची नवीन शोषणकारी व्यवस्था जन्माला आली. या व्यवस्थेने शिक्षण व्यवहारात केलेला हस्तक्षेप इतका मोठा होता की, शिक्षण व्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या सर्वच घटकांना याचा परिणाम भोगावा लागला याचे प्रत्ययकारी चित्रण मराठी कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे. याची कालखंडाच्या अनुषंगाने सुसंगत चिकित्सा होणे आवश्यक आहे.

विषयविवेचन -

मराठी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्थेचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांची स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे विभागणी करता येऊ शकेल.

१) १९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था

२) १९६० ते १९९० पर्यंतच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था

३) सन १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था

निबंधविषयाची पूर्वपीठिका लक्षात घेणे आवशयक आहेच, पण निबंधाच्या विस्तारभयाचा विचार करता पहिल्या दोन कालखंडातील शिक्षण व्यवस्थेसंबंधी 'कादंबरी' या रचनाप्रकारातून समाजव्यवस्थेचे चित्रण करणाऱ्या कादंबरीकार व त्यांनी वेध घेतलेल्या विषयांचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) १९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था-

१९६० पूर्वी कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखकांपैकी वि. स. खांडेकर यांच्या उल्का व अश्रू या कादंबरी, साने गुरुजी यांची धडपडणारी मुले, वा. म. जोशी यांची इंदू काळे सरला भोळे ही पत्रात्मक कादंबरी, श्री. ना. पेंडसे हद्पार, वसंत कानेटकर पंख, व्यंकटेश माडगूळकर बनगरवाडी इ. लेखकांनी आपल्या कादंबरीमधून कमी अधिक प्रमाणात तत्कालीन शिक्षण व्यवस्था व या व्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या घटकांचे आपला कथाहेतू साध्य करण्यासाठी चित्रण केलेले आहे यातील मुख्य आशयसूत्रे खालीलप्रमाणे

प्रमुख आशयसूत्रे -

१) या कादंबरीतील चित्रित झालेले शैक्षणिक जीवनाचे चित्रण हे आदर्शवादी व ध्येयवादी स्वरूपाचे आहे.

२) अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपले ज्ञानदानाचे व्रत जोपासणारे व्रतस्थ वृत्तीचे शिक्षक या कादंबरीत रेखाटण्यात आलेले आहेत.

३) ज्ञानदान आणि शिक्षण ही व्यवस्था राष्ट्रनिर्माणाची मुख्य वाहक असून शिक्षण देणे आणि घेणे हे राष्ट्रीय कार्य आहे. अशी धारणा या काळातील कादंबरीत ध्वनित होताना दिसते.

४) राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात सहभाग नोंदवण्यासाठी म्हणून शिक्षण संस्थांची निर्मिती करून अपुऱ्या सुविधांतही संस्कारक्षम शिक्षण देण्याकडे कल दिसून येतो.

Co-ordinator PRINCIPAL

वरील आशयसूत्रे कादंबरील कथांकित होण्यामागील कारणांची चिकित्सा केल्यास असे दिसून येते की, यातील बहुतांश कादंबरीतील चित्रित झालेला कालखंड स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आहे. समाजजीवनातील शिक्षण व्यवस्था व अनुषंगिक घटकांचे चित्रण करणारे कादंबरी लेखक हे अभिजन वर्गातील असून ज्ञान देण्याची व घेण्याची सामाजिक मक्तेदारी या वर्गाकडे हजारो वर्षापासून राहिली आहे. त्यामुळे अभिजन वर्गाचा या शिक्षकी पेशाकडे पाहण्याचा एक आदर्शवादी दृष्टीकोन आशयातून सहजपणे ध्वनित होतो. १९२० नंतरचा काल हा महात्मा गांधी यांच्या कार्यकर्तृत्वाने भारावून गेलेला काळ असल्यामुळे गांधीजींची साधनसुचिता, आदर्शवादाच्या संकल्पना, नैतिक मुल्ये या सर्वांच्या प्रभावाखाली तत्कालीन लिहिता लेखक वर्ग होता. त्याचाही परिणाम चित्रणावर झालेला दिसून येतो.

२) १९६० ते १९९० या कालखंडातील कादंबरीमधील शैक्षणिक स्थिती-

१९६० पूर्वीच्या कादंबरीतील आशयाच्या संदर्भात १९६० नंतरच्या कादंबरीत व्यामिश्र अनुभूतींना स्थान मिळाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. १९५० स्वीकारलेली राज्यघटना, घटनादत्त अधिकारामुळे शिक्षणाचे झालेली सार्वत्रिकरण, १९४७ पासून १९६० पर्यंतच्या काळात शिक्षण सुधारासाठी नेमण्यात आलेल्या २० हून अधिक समित्या, त्यांचे अहवाल, १९६४ ला झालेली कोठारी आयोगाची रचना, १९६८ चे नवीन शैक्षणिक धोरण, विद्यापीठीय शिक्षण, स्त्री शिक्षण, दलित- वंचितांचे शिक्षण, व्यवसाय शिक्षण, नवीन आकृतिबंध यामुळे शिक्षण व्यवस्थेवर लक्षणीय बदल झाले. त्याचे पडसाद कादंबरी या समाजाभिमुख वाङ्मय प्रकारात पडणे अपरिहार्य होते. याची नोंद पुढील कादंबरीकारांनी प्रामुख्याने घेतलेली दिसते. शंकरराव खरात 'गावाचा टिनोपाल गुरुजी', त्र्यंबक असरडोहकर 'धर्मा-नाऱ्या', भालचंद्र नेमाडे 'जरीला', 'झूल', 'बिढार', वसंत आबाजी डहाके 'आधोलोक' लक्ष्मीकांत तांबोळी 'दूर गेलेला गाव' रंगनाथ पठारे 'दिवे गेलेले दिवस' या कादंबरीतून खालील आशयसूत्रे व्यक्त झाली आहेत.

प्रमुख आशयसूत्रे -

१) स्वातंत्र्योत्तर काळात ध्येयवादी, आदर्शवादी विचारप्रवाह ओसरत चालला असून शिक्षकाची आपल्या पेशाप्रती निष्ठा व नैतिकता ढासळत चालली आहे.

२) शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शिक्षक या घटकाची विशेषतः संचालकांकडून पिळवणूक सुरु झाल्याचे अनेक कादंबरीत चित्रित झालेले आहे.

३) शिक्षक हा घटक गावापासून दुरावत चालला असून 'खेड्याकडे चला' या गांधीजींच्या उक्तीच्या उलट तो शहराला जवळ करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

४) ज्ञानदानापेक्षा शिक्षकांना शाळेतील राजकारण, पक्षीय राजकारणातील वावर, दबावगटांची निर्मिती करणे व हितसंबंध जोपासणे या बाबी शिक्षकाला महत्त्वाच्या वाटत आहेत. अशी अनेक आशयसूत्रे कादंबरीकारांनी हाताळली आहेत.

३) नव्वदोत्तरी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था-

Coordinator IQAC

PRINCIPAL

१९९० नंतरचा काळ एकूण समाजासाठी व पर्यायाने शिक्षणव्यवस्थेसाठी गुंतागुंतीचा आहे. १९९० नंतर भारताने स्वीकारलेली मुक्त अर्थव्यवस्था त्याच्यासोबत आलेले खाजगीकरण आणि जगाला आक्रमित करणारे विश्वव्यापी जागतिकीकरण यामुळे माणसांच्या अंतरसंबंधात कमालीची उलथापालथ झालेली दिसते. १९९० च्या दशकातच आलेल्या 'कायमविनानुदानित' या तत्वाने तर शिक्षण व्यवस्थेला मेटाकुटीला आणून सोडले आहे. १९९० नंतर खाजगीकरणाला पोषक ठरतील असे अनेक निर्णय शासनव्यवस्थेकडून घेण्यात आले. यामुळे ज्ञानदानाच्या क्षेत्रात संस्कारापेक्षा व्यवहाराला अधिक महत्व प्राप्त झाले. भांडवली व्यवस्थेने शिक्षण क्षेत्र व्यापल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे ग्राहकात रुपांतर होऊन पूर्ण व्यवस्थाच बाजाराधीन झाल्याचे विदारक चित्र निर्माण झाले. या सर्व घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर लेखन करणाऱ्या संवेदनशील लेखकांनी शिक्षण व्यवस्थेत सुरु झालेली अनागोंदी आपल्या कादंबरीतून पृष्ठस्तरावर आणल्याचे पहावयास मिळते त्यामुळे या कालखंडातील अनुभवक्षेत्र अधिक व्यापक व बहुजिनसी असल्याचे जाणवते. यातील प्रमुख कादंबरीकार पुढीलप्रमाणे, रंगनाथ पठारे 'दुःखाचे श्वापद', 'चक्रव्यूह', ह. मो. मराठे 'कुरुक्षेत्र', 'लग्न', वैजयंता काळे 'सरांचा सौदा', रवींद्र ठाकूर 'व्हायरस', 'उदया पुन्हा हाच खेळ', शशिकांत चौधरी 'दिंडी ही भ्रष्टाचाराची', प्रतिमा इंगोले 'पार्टटाईम', मिलिंद बोकील 'शाळा', रमेश इंगळे 'निशाणी डावा अंगठा' यांचा प्रामुख्याने समावेश करता येईल.

प्रमुख आशयसूत्रे-

१) १९९० नंतर 'शिक्षणसम्राट' मोठ्या प्रमाणात उदयास आले असून त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाला वेठीस धरून त्यांचे शोषण करण्यास प्रारंभ केला.

२) शोषणाची पातळी आर्थिक स्तरापर्यंत मर्यादित न राहता मानसिक, शारीरिक शोषण या व्यवस्थेकडून करण्यात येऊ लागले.

३) विद्यार्थी व पालक यांची आर्थिक लुट, शिक्षकांची आर्थिक विवंचना, सततची चिंताग्रस्तता, या समस्येचा वेध अनेक कादंबरीकारांनी घेतला आहे.

४) विद्यापीठीय शिक्षण आणि विद्यापीठीय शिक्षणाशी संबधीत घटकामध्ये शिरू पाहणाऱ्या अपप्रवृत्ती यांचा यथार्थपणे वेध कादंबरीकार घेतात.

५) वरिष्ठ महाविद्यालयात नोकरीसाठी प्रयत्न करू पाहणारे पात्रताधारक, त्यांची स्थिती, नेमल्या जाणाऱ्या समित्या, समिती सदस्यांचे वर्तन, संस्थाचालकांची वृत्ती व त्यांचे प्राधान्यक्रम, राजकारण, क्षमता असणाऱ्या पात्रताधारकावर होणारा अन्याय व भ्रष्टाचाराने पोखरलेली, आपली नितीमत्ता व मानवी मुल्ये यांचा विसर पडलेली विद्यापीठीय व संस्थास्तरावरील व्यवस्था यांचे विदारक चित्रण कादंबरीत प्रामुख्याने येते.

६) पी. एचडी. पदवी प्राप्त करण्यासाठी संशोधकाला करावी लागणारी कसरत, मार्गदर्शकाकडून होणारी मानसिक व आर्थिक पिळवणूक यासह विद्यापीठातील आधिविभागात चालणारे राजकारण, त्यातून विद्यार्थ्यांचा दिला जाणारा बळी यावरही कादंबरीकार प्रकाश टाकतात.

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna

६) 'तासिका तत्व' या अत्यंत मानहानीकारक व्यवस्थेमुळे शिक्षकाची झालेली विटंबना, आर्थिक विवचना, त्याच्या कुटुंबाची फरफट, शासनाचे उदासीन धोरणे व त्यात भरडला जाणारा नव शिक्षित वर्ग यांचे चित्रणही अनेक कादंबरीचा मुख्य विषय झाला आहे.

७) नितीमत्ता नसलेले शिक्षक, भ्रष्ट अधिकारी, उदासीन शासनव्यवस्था यामुळे शासनाच्याच 'प्रौढ व निरंतर शिक्षण' सारख्या चांगल्या धोरणांची कशी फजिती उडते याचेही प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीत येते.

या सर्व कादंबरीमधून समग्र शिक्षण व्यवस्थेची होणारी वाताहात कादंबरीकार चित्रित करताना दिसतात.

संदर्भ -

१) जोशी, प्र. न. : अर्वाचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
२) ठाकूर, रवींद्र : मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
३) बांदिवडेकर, चंद्रकांत : मराठी कादंबरी इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे.
४) विभूते, शंकर : स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीची वाटचाल, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
५) हातकणंगलेकर, म.द. : साहित्यविवेक, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

Co-ordinator IQAC

PRINCIPAL

२२	साहित्यकृती आणि चित्रपट निर्मिती	प्रा.डॉ.धोंडगे एम.बी. कांदे केशव अंगदराव	११२
२३	चरित्र-आत्मचरित्र : स्वरूप व संकल्पना	डॉ. सुनीता अंबादास बोराडे	११५
२४	नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेला दिशा देणारी कविता: पिढीपेस्तरप्यादेनात	प्रा.बाळू मोहन तिखे	११९
२५	"लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातून चित्रीत झालेले राजकीय वास्तव"	प्रा. संदीप परदेशी	१२३
२६	लोककला तमाशाचे बदलते स्वरूप	तुकाराम हरिश्चंद्र देवकर प्रो. एम. बी. धोंडगे	१२८
२७	ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा	प्रा. लक्ष्मण गिते	१३२
२८	स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीत्वाचे दर्शन	कैलास मच्छिंद्रनाथ हाके प्रा.डॉ. बाळासाहेब जाधव	१३६
२९	जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी दलित कथा	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	१४१
३०	'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी' (विशेष संदर्भ : 'साखरफेरा')	प्रा. महारुद्र सूर्यभान जगताप	१४७
३१	दलित जाणिवा शब्दांकित करणारी निसर्गांकित कविता : गोंडी	प्रा. डॉ. प्रल्हाद दत्तराव गोपे	१५१
३२	प्रा. वामन निंबाळकर : मूल्याधिष्ठित जाणिवा आविष्कृत करणारा मोठा कथालेखक	प्रोफेसर डॉ. मनोहर सिरसाट	१५७
३३	मानवी आक्रंद शब्द बद्ध करणारी कविता - काळी माती निळे आभाळ	प्रा.डॉ. गणेश मोहिते	१६०
३४	मास कादंबरीतील पर्यावरणवादी विचार	प्रा.सौ. शिल्पा इनामदार	१६५
३५	"1990 नंतरच्या कवितेचा अभ्यास"	प्रा. डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	१७२
३६	मोतीराज राठोड यांच्या वैचारिक साहित्यातील विमुक्तांचे जीवनमूल्ये	डॉ. आकाश ब. पवार	१७७
३७	नव्वदोत्तर साहित्य : कथा	सखाराम शहादेव शिंदे	१८३
३८	नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्त्रीवादी आकलन: सांस्कृतिक मांडणी	जयश्री साहेबराव बनसोड	१८७
३९	नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीतील शैक्षणिक जीवनाचे चित्रण	प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते	१९२
४०	इयत्ता 2 रीच्या विद्यार्थ्यांना मराठी विषयातील जोडशब्द वाचताना येणाऱ्या समस्यांचा शोध, उपाययोजना व परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे	श्री. दशरथ माणिकराव वडाळ	१९७

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.)

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College

Bharati Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062

Email: knowledgeresonancengp@gmail.com

NOWLEDGE ESONANCE

ISSN : 2231-16

A HALF YEARLY PE

REVIEWED REASERCH JOURNA

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evalua

Process with Impact Factor of 6.072 for Year 2

Peer Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor, Research Jour

Education is
Vital Discern
Between
Knowledge &
E-Learning

Vol 20 No.1 Jan-June 2021

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
IMPACT FACTOR 6.072
January - June 2022 Vol. 10 No. 1

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed & Refereed Journal with SJIF Impact Factor Research Journal

Subscription Information		
	Annual	For 5 Years
Individual	Rs. 1000/-	Rs. 3000/-
Institution	Rs. 1500/-	Rs. 5000/-
DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur.		

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance - A Half yearly National Research Journal" for 5 years. Below is my details.

A draft / cheque bearing No. ______ dated ______ for Rs. ______ drawn in favour of "The Principal, Dr. M.K. Umathe College (Arts, Sci. & R.K. Mokhare Com. College), Bhamti, Nagpur" is enclosed.

Subscription Details

1. Name ______
2. Designation ______
3. College / Institute ______
4. Address ______
5. Phone No. ______
6. E-mail ______
7. Journal subscribed in ______

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
IMPACT FACTOR 6.072
January - June 2022 Vol. 10 No. 1

INDEX

Sr.No.	Title of Research Paper	Page No.
1	SOMETHING'S COOKING IN THE KITCHEN: A QUALITATIVE STUDY OF CHANGING POWER EQUATIONS IN INDIAN HOUSEHOLD Dr. Anjali Zenofar	[illegible]
2	THE DALIT WOMEN'S VIEWS ON THE ATROCITIES Dr. Vijay D. More	[illegible]
3	MUNICIPAL SOLID WASTE MANAGEMENT OF SHIRUR ANANTPAL TOWN: A CRITICAL REVIEW Dr. Arun M. [illegible]	[illegible]
4	SOCIAL JUSTICE AND EMPOWERMENT FOR MARGINALIZED GROUPS: REALITIES AND RESPONSES Dr. Anil S. Poshnal	[illegible]
5	A SOCIOLOGICAL STUDY OF EFFECT OF COVID-19 ON MARRIAGE CEREMONY WITH REFERENCE TO SHIRUR (KA), TALUKA OF BEED DISTRICT Dr. Sudhir A. Yewle, Dr. Kulkarni B.B.	[illegible]
6	DEVELOPMENT PROGRAM OPERATIONAL STATUS, AND SCHEDULED CASTE WOMEN: THE CRISIS AND CONTRADICTION Dr. Sandhya A. Pawar	[illegible]
7	DECLINING TREND OF CHILD SEX RATIO IN MARATHWADA REGION (MAHARASHTRA) Dr. Waykar A.R., Mr. Rathode D.C.	[illegible]
8	ROLE OF LIBRARIES IN HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION: AN OVERVIEW Mr. Mahesh M. Kachde, Dr. Pradipkumar B. Ghante	[illegible]
9	COVID-19 AND DIET Dr. Swati Ashok Mahajan	[illegible]
10	Impact of COVID-19 Pandemic on India Mr. Jayant Ghatage	[illegible]
11	EDUCATION AND EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE IN INDIA: A REVIEW Mr. Harshal Bhimrao Pawar, Dr. Pradipkumar Baburao Ghante	[illegible]
12	INFORMATION LITERACY PROGRAMME IN PUBLIC LIBRARIES IN INDIA: A CONTRIBUTION Manoj Janardhan Wadhawe	[illegible]
13	DISASTER MANAGEMENT NEED, PLANNING AND ISSUES IN LIBRARIES: AN OVERVIEW Mr. P.C. Kamble, Dr. P.B. Ghante	[illegible]
14	E-LEARNING IN LIBRARIES Ku. Varsha M. Meshram	[illegible]
15	SURVEY OF THE CHALLENGES BEFORE LIBRARIANS IN MAKING DIGITAL LIBRARY Dr. Rajendra Ramrao Lahane	[illegible]
16	CHITRAKATHI - THE TRADITIONAL FOLK ART OF PINGULI Ms. Pradnya Abhyankar, Dr. Anjali Kawane	[illegible]
17	CHILD IS MEANT TO LEARN NOT TO EARN Asst. Prof. Dr. Nita Rameshwar Kalaskar	[illegible]
18	AN ANALYTICAL STUDY OF THE GROWTH OF DAIRY INDUSTRY Dr. Rajesh W. Khobalkar	[illegible]
19	SUGATHAKUMARI - THE VOICE OF MALAYALAM SENSITIVITY Sanjay M. Nandagawali	[illegible]
20	THE IMPORTANCE OF LITERATURE FOR INSTILLING VIRTUE AND MORAL EDUCATION Miss. Sarika J. Shinde	[illegible]

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani

ISSN 2231-1629
IMPACT FACTOR 8.072
January June 2021 Vol. 10 No. 1

66. आंतरराष्ट्रीय [illegible] भारताच्या [illegible] भूमिका — 238
डॉ. [illegible]

67. "महाराष्ट्र [illegible] आणि [illegible]" — 241
[illegible]

68. वर्ण व्यवस्था आणि [illegible] व्यवस्था यांचे [illegible] विवेचन — 244
[illegible]

69. आदिवासी [illegible] (समस्या, परिणाम व उपाययोजना) — 247
डॉ. [illegible]

70. ग्रामीण दारिद्र्य, रोजगार व आर्थिक विकास — 256
प्रा. [illegible]

71. [illegible] दृष्टिकोनातून [illegible] — 262
डॉ. [illegible]

72. B.R.G.F [illegible] — 267
[illegible]

73. [illegible] राष्ट्रीय [illegible] — 271
प्रा. [illegible]

74. "[illegible]" [illegible] आदिवासी [illegible] एक अभ्यास — 275
[illegible]

75. भारतीय [illegible] — 277
प्रा. [illegible]

76. [illegible] — [illegible] — 280
प्रा. डॉ. [illegible]

77. महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार — 285
[illegible]

78. भारतीय [illegible] — 289
[illegible]

79. [illegible] लोकसाहित्यातील [illegible] — 292
[illegible]

80. [illegible] एक [illegible] — 296
प्रा. डॉ. [illegible]

81. भारतातील [illegible] विकासातील समस्या — 299
प्रा. डॉ. [illegible]

82. महिला सबलीकरण [illegible] — 301
[illegible]

83. [illegible] महिला [illegible] — 303
[illegible]

84. [illegible] एक [illegible] अभ्यास — 307
[illegible]

85. [illegible] शैक्षणिक व्यवस्थेतील [illegible] — 310
[illegible]

86. [illegible] — 314
[illegible]

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

ISSN 2231-1629
IMPACT FACTOR 8.072
January June 2021 Vol. 10 No. 1

87. [illegible] आदिवासी [illegible] आणि लोकगीते — 316
[illegible]

88. [illegible] व्यवस्था – एक अभ्यास — 319
[illegible]

89. [illegible] FDI [illegible] विश्लेषणात्मक अध्ययन — 322
[illegible]

90. [illegible] — 328
डॉ. [illegible]

91. [illegible] — [illegible] — 330
[illegible]

92. भारतीय [illegible] — 330
[illegible]

93. [illegible] व [illegible] — 334
प्रा. डॉ. [illegible]

94. [illegible] प्रभाव — 336
डॉ. [illegible]

95. [illegible] भारतीय [illegible] — 339
[illegible]

96. [illegible] आणि विकास — 344
डॉ. [illegible]

97. [illegible] आणि [illegible] एक [illegible] — 346
डॉ. [illegible]

98. [illegible] समस्या — 351
[illegible]

99. "भारतीय [illegible]" — 354
[illegible]

100. महाराष्ट्रातील [illegible] — 357
डॉ. [illegible]

101. [illegible] — 361
[illegible]

102. भारतीय [illegible] – एक अभ्यास — 364
प्रा. डॉ. [illegible]

103. [illegible] — 366
[illegible]

104. [illegible] सामाजिक [illegible] — 368
प्रा. डॉ. [illegible]

105. [illegible] शैक्षणिक [illegible] — 370
[illegible]

106. [illegible] — 372
[illegible]

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani

ISSN 2231-1629
IMPACT FACTOR 8.072
January June 2023 Vol. 19 No. 1

"मराठी लोकसाहित्यातील निवडक लोककला"

प्रा. [illegible]
मराठी विभाग प्रमुख
श्री. गुरु बुद्धिस्वामी महाविद्यालय, पूर्णा (जं.) [illegible]

***

सारांश : [illegible]

[illegible]

ISSN 2231-1629
IMPACT FACTOR 8.072
January June 2023 Vol. 19 No. 1

[illegible]

Coordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

[illegible]

[illegible]

संदर्भ –

1. [illegible]
2. [illegible]

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani

दलित साहित्याचे बहुविध आयाम

संपादक

डॉ. ताहेर एच. पठाण

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahav...
...Mahavidyala...
...arbhani

दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र

– डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते
मराठी विभाग, श्री गुरू बुद्धीस्वामी महाविद्यालय पूर्णा, जिल्हा– परभणी

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यक्षेत्रात निर्माण झालेला एक सामर्थ्यवान ह म्हणजे दलित साहित्य होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने जागृत ेल्या दलित समाजात स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार झाला. त्यातून झालेल्या जाणिवेने दलित समाज आशावादी, सुधारणावादी दृष्टीने जीवनाकडे लागला. स्वत:च्या समाजाची शतकानुशतकांपासून चालत आलेली दु:सह ती, ती निर्माण होण्याची कारणे याचा विचार करू लागला. दलित समाजाला साऱ्यांमुळे प्राप्त झालेल्या नव्या जाणिवेतूनच दलित साहित्याचा जन्म झाला. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याने व विचाराने जागृज केलेल्या दलितांच्या ाभानामुळेच हे सारे घडलेले असल्याने डॉ. आंबेडकर हेच दलित साहित्याचे गास्थान झाले. त्यातूनच कालांतराने दलित साहित्यिकांनी दलित सौंदर्यशास्त्राची ल्पना परिपुष्ट स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला.

कोणताही लेखक साहित्य निर्मिती करतो तेव्हा तो आपली लेखनशैली वेधक नेहमीपेक्षा वेगळी, व्यंजक, अनेकार्थसूचक, रसात्मक रस भावांची विष्कारक पखरण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मुळता दलित साहित्याच्या दर्यशास्त्रांतर्गत 'साहित्य' आणि 'सौंदर्य' या दोन संकल्पना अंतर्भूत आहेत. संकल्पनांना सुमारे दोन हजार वर्षाची परंपरा आहे. या परंपरेत विकसित असा र्थ लाभलेला दिसून येतो. कोणत्या प्रकारच्या लेखनाला साहित्य म्हणायचे याचे ही निकष परंपरेने मानलेले आहेत. सौंदर्य या संकल्पनेचा वापर साहित्यापेक्षा ी प्रमाणात झालेला आहे. शेकडो वर्षे रूढ असणाऱ्या संज्ञांचा वापर ज्या वेळी ला जातो त्यावेळी त्यांना चिकटलेले अर्थ टाळणे सोपे नसते. त्यांना नवे अर्थ ा दुरापास्त असते. दलित–शोषित समाजातील शिकलेल्या मंडळी पैकी बहुसंख्य ख्रक मंडळी एक तर काव्य नाही नाही तर आत्मकथन या प्रकारातच लेखन तांना आढळून येतात. हा केवळ योगायोग दिसत नाही. या दोन्ही प्रकारात 'मी' आणि वक्त्याला मोकळेपणाने अभिव्यक्त होता येते.

दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्राचा साहित्यकृतीच्या अनुषंगाने व्यूह लक्षात

Coordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)
PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

१३. समकालीन दलित कविता..१०३
- डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे

१४. निळ्या डोळ्यांची मुलगी: स्त्री जाणिवांचा समकालीन भेदक आविष्कार ..१०९
- डॉ. योगिता आशुतोष पाटील

१५. तृतीय पंथीय शमिभाच्या काव्यातील दलित विद्रोह व नकार..........११४
- प्रा. जयश्री रामदास बागुल (खरे)

१६. आंबेडकरी विचारातील साहित्य प्रवाह १२०
- प्रा. मोहन सौंदर्य

१७. दलित साहित्य स्वरूप आणि संकलपना......................................१२५
- डॉ. मोरेश्वर संतोष नेरकर

१८. दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र..१३३
- डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते

१९. मुस्लीम मराठी कवितेतील दलित जाणिवा......................................१३८
- डॉ. युवराज देवबा भामरे

२०. मराठवाड्यातील दलित कथेची वैशिष्ट्ये १४५
- डॉ. रामचंद्र झाडे

२१. दलित साहित्याचा विशेष : मानवता १४९
- डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे

२२. दलित कविंची जागतिकीकरणाविषयीची काही निरीक्षणे १५५
- डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

२३. दलित साहित्य चळवळ : प्रेरणा व स्वरूप १६०
- डॉ. सोमनाथ दडस

२४. समकालीन दलित कविता..१७०
- श्री. ज्ञानेश्वर अशोक तिखे

२५. दलित साहित्य मूल्यमापनाचे निकष १७६
- डॉ. उमा उत्तम काळे

२६. दलित साहित्याची प्रेरणा आणि तत्वज्ञान.......................................१८२
- प्रा. बालू मोहन तिखे

२७. मराठी भाषेतील निवडक दलित आत्मकथने......................................१८७
- डॉ. रवींद्र रामचंद्र शिंदे

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

Estd. 1983

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami M...

व्यूह स्वकीयांना व स्वेतरांनाही समजणारा होता. शिवाय संप्रेषणव्यूहाचे वेगळे शास्त्र अपेक्षित नाही. त्यामुळेच दलित साहित्यिकांनी वेगळे सौंदर्यशास्त्र अपेक्षिणे तर्कसंगत ठरत नाही. मुळात दलित साहित्यनिर्मिती हे व्यापक अर्थाने एक संप्रेषण आहे. साहित्याच्या निर्मितीची किमान अट त्यामध्ये साहित्यिकता असणे ही आहे. त्यामुळेच त्यात उक्तिबर्चस्व आणि अभिप्राय वर्चस्व असणे ही बाब महत्त्वपूर्ण ठरते. यादृष्टीने साहित्यप्रकारातील सौंदर्यशास्त्रीय कथन वर्णनाचा सगळा तपशील साभिप्राय, प्रस्तुत, अर्थपूर्ण असावा लागतो. त्यात प्रत्यक्ष परिस्थितीच्या यथातथ्य दर्शनाला वा घडलेल्या घटनेच्या यथाक्रम सांगण्याला महत्त्व नसते. खरे पाहता वास्तवाचे परिणामकारक आणि परिवर्तनप्रेरक दर्शन ज्यांना दलित साहित्य लेखनातून घडवता आले नाही, त्या साहित्यकलाकृती तितक्याच वेगाने आज दृष्टिआड झालेली दिसते.

प्रा. रा.ग. जाधव यांनी 'दलित साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असू शकते काय ?' असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचा शोध घेताना खांडेकरांच्या कादंबऱ्या फडक्यांच्या कादंबऱ्यांपेक्षा ज्या अर्थाने वेगळ्या आहेत त्या अर्थाने दलित व ग्रामीण साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असल्याचे मानले पाहिजे असे म्हणतात. या वेगळेपणाचा शोध घेताना, 'दलित साहित्य' हे अखेर मराठीच्या साहित्यिक मध्यधारेतच मोडते. वाङ्मयीन घाटाचे प्रश्न दलित साहित्यनिर्मितीत व त्या निर्मितीमुळे निर्माण झाले नाहीत. वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राला एक सुसंगत व सर्वजीवनस्पर्शी दर्शनाचे अधिष्ठान आवश्यक ठरते. ते तसे विद्यमान दलित साहित्याच्या अवस्थेत लाभणे कठीण आहे. त्यामुळेच दलित साहित्याच्या अधिष्ठानी असलेल्या सौंदर्यविषयक जाणिवाही विकल्पाने पारंपरिकच असल्याचे जाणवते. दलित साहित्यिकांच्या दृष्टीने निखळ साहित्यमूल्य हे सर्वस्वी त्याज्य नाहीत. त्यामुळे दलित साहित्याचे निराळेपण शोधून वेगळ्या सौंदर्यशास्त्रांच्या उभारणीची संभाव्य तत्त्वे तितकीच महत्त्वाची ठरतात. सम्यक सौंदर्यशास्त्राची संकल्पना मांडणारे शरद पाटील आणि दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची दिशा सुचविणारे प्रा.रा.ग. जाधव हे 'कलात्मकतेचा' उच्चार वारंवार करतात आणि ते स्वाभाविकही आहे. ज्यांना सौंदर्यशास्त्राची उभारणी करायची आहे. त्यांच्यापुढे सौंदर्याचे, सौंदर्यसर्जनाची क्षमता असलेली कलाकृती असावी लागते. ही कलात्मकता उक्तीबाबत उदासीन होऊन शब्दार्थांच्या सहितत्वाची उपेक्षा करून साहित्यामध्ये तरी साधली जाणे अशक्य आहे. त्याला साहित्य म्हणायचे असेल तर त्यात शब्दार्थांचे सहित्त्व साधले पाहिजे अथवा साहित्य ही संकल्पनाच बाद करून आपल्याला अभिप्रेत असलेली दलित, ग्रामीण आदिवासी म्हटल्या जाणाऱ्या सगळ्या कच्च्या कथा

Co-ordinator IQAC Shri Gurubuddhiswami Mahavidyalaya Purna (Jn) Dist. Parbhani
PRINCIPAL Shri Gurubuddhiswami Mahavidyalaya Purna (Jn.) Dist. Parbhani

घेता, एक बाब निदर्शनास येते की दलित आणि दलितेतर साहित्यात सारख्याच दिसतात, ते सर्जनाबद्दल प्रेम, उत्साह, प्रसन्नता, विस्मय आणि विध्वंसाबद्दल तिटकारा, भय, क्रोध आणि शोक हा सगळ्यांच्याच भावाभिव्यक्तींचा बंध असतो. ''आर्थिकदृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या मिळून एक सर्वसमावेशक दलित वर्गात कामगार, शेतमजूर, उपजीविकेसाठी श्रमणारे आणि अस्पृश्यही ज्यांची सर्वतोपरी पिळवणूक होत.''[१] सदा कऱ्हाडेंच्या या म्हणण्या प्रमाणे समाजातील समस्त शोषितांच्या जीवनजाणिवांचे लेखन दलित सौंदर्यशास्त्रातून होते. समान हितसंबंध असलेली माणसे स्वकीय बनतात आणि त्यांच्याशी प्रतिकूल, विरोधी नाती सांगणारी माणसे स्वेतर बनतात. मुळात परभाषेतील कविता, कादंबऱ्या, लघुकथा, नाटके, चित्रपट इ. चा आस्वाद घेऊ शकतो. याचे कारण सगळ्या भाषांतील साहित्यादी कलांच्या अधिष्ठानी काही समान कला संकेत असतात. तेव्हा दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्रीय संकल्पना ह्याला अपवाद कशी राहणार. केवळ स्थलकालपरिस्थिती, वातावरण, स्वकीय, स्वेतर संबंध या गोष्टी बदलल्या तरी साहित्यादी कलांचे स्वरूप जर बदलत नसेल, सगळ्या प्रांतातील कोणत्याही काळातील आणि परिस्थितीतील कलाकृतींचा आस्वाद घेण्याची क्षमता आपल्या सगळ्यांमध्ये असेल आणि त्या भाषांतर योग्य ठरत असतील तर त्यांच्या मुळाशी असलेली काव्यशास्त्र वा सौंदर्यशास्त्र फार भिन्न आहे असे म्हणायला वाव नाही.

दलित आत्मभानाला वर्तमान काळात आलेल्या व येणाऱ्या अतीव दुःखदायक अनुभवांचे कारण हजारो वर्षांपासून चालत आलेली भारतीय संस्कृती, परंपरा आणि समाजव्यवस्था हेच आहेत. असह्य दुःख आणि दारूण मनोभंग यांच्या चटक्यांनी पोळून निघालेली ही दलित मने म्हणूनच त्या साऱ्यांच्या विरूद्ध बंड करून उठली. दलितांचे दुःख, प्रक्षुब्धता आणि विद्रोह यांतून दलित साहित्याचा जन्म झालेला आहे. म्हणूनच अन्यायी संस्कृती, परंपरा, समाजव्यवस्था यांना दलित साहित्याने नकार दिलेला आहे. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, ''दलितांना आत्मविश्वास, आत्मावलंबन आणि आत्मसन्मानाचा प्रकाश देणारे युगंधर बाबासाहेब समग्र दलित साहित्याचे प्रेरणास्थानच. ते झाले नसते तर दलितांना स्वातंत्र्याचा श्वास घेता आला नसता, मान उंचावून रस्त्याने चालता आले नसते, अंगावर वस्त्रे घालता आली नसती. स्वतंत्र विचार करता आला नसता, सभाधीटपणा आला नसता. उत्स्फूर्तपणे विद्रोही कवितेची ओळ लिहिता आली नसती. मानवी मूल्यांसाठी झिजता आणि झुंजता आले नसते.''[२] याच जीवन जाणिवांतून यशवंत मनोहर, नामदेव ढसाळ यासारख्या कवींनी बुद्ध, सॉक्रेटिस, मार्क्स, जोतीबा, गार्की, लोहिया इ. विचारवंतामधून काही साम्य-साधर्म्य आणवले म्हणूनच त्यांचा संप्रेषण

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani
PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya

व्यूह स्वकीयांना व स्वेतरांनाही समजणारा होता. शिवाय संप्रेषणव्यूहाचे वेगळे शास्त्र अपेक्षित नाही. त्यामुळेच दलित साहित्यिकांनी वेगळे सौंदर्यशास्त्र अपेक्षिणे तर्कसंगत ठरत नाही. मुळात दलित साहित्यनिर्मिती हे व्यापक अर्थाने एक संप्रेषण आहे. साहित्याच्या निर्मितीची किमान अट त्यामध्ये साहित्यिकता असणे ही आहे. त्यामुळेच त्यात उक्तिवर्चस्व आणि अभिप्राय वर्चस्व असणे ही बाब महत्त्वपूर्ण ठरते. यादृष्टीने साहित्यप्रकारातील सौंदर्यशास्त्रीय कथन वर्णनाचा सगळा तपशील साभिप्राय, प्रस्तुत, अर्थपूर्ण असावा लागतो. त्यात प्रत्यक्ष परिस्थितीच्या यथातथ्य दर्शनाला वा घडलेल्या घटनेच्या यथाक्रम सांगण्याला महत्त्व नसते. खरे पाहता वास्तवाचे परिणामकारक आणि परिवर्तनप्रेरक दर्शन ज्यांना दलित साहित्य लेखनातून घडवता आले नाही, त्या साहित्यकलाकृती तितक्याच वेगाने आज दृष्टिआड झालेली दिसते.

प्रा. रा.ग. जाधव यांनी 'दलित साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असू शकते काय ? असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचा शोध घेताना खांडेकरांच्या कादंबऱ्या फडक्यांच्या कादंबऱ्यांपेक्षा ज्या अर्थाने वेगळ्या आहेत त्या अर्थाने दलित व ग्रामीण साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असल्याचे मानले पाहिजे असे म्हणतात. या वेगळेपणाचा शोध घेताना, 'दलित साहित्य' हे अखेर मराठीच्या साहित्यिक मध्यधारेतच मोडते. वाङ्मयीन घाटाचे प्रश्न दलित साहित्यनिर्मितीत व त्या निर्मितीमुळे निर्माण झाले नाहीत. वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राला एक सुसंगत व सर्वजीवनस्पर्शी दर्शनाचे अधिष्ठान आवश्यक ठरते. ते तसे विद्यमान दलित साहित्याच्या अवस्थेत लाभणे कठीण आहे. त्यामुळेच दलित साहित्याच्या अधिष्ठानी असलेल्या सौंदर्यविषयक जाणिवाही विकल्पाने पारंपरिकच असल्याचे जाणवते. दलित साहित्यिकांच्या दृष्टीने निखळ साहित्यमूल्य हे सर्वस्वी त्याज्य नाहीत. त्यामुळे दलित साहित्याचे निराळेपण शोधून वेगळ्या सौंदर्यशास्त्रांच्या उभारणीची संभाव्य तत्त्वे तितकीच महत्त्वाची ठरतात. सम्यक सौंदर्यशास्त्राची संकल्पना मांडणारे शरद पाटील आणि दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची दिशा सुचविणारे प्रा.रा.ग. जाधव हे 'कलात्मकतेचा' उच्चार वारंवार करतात आणि ते स्वाभाविकही आहे. ज्यांना सौंदर्यशास्त्राची उभारणी करायची आहे. त्यांच्यापुढे सौंदर्याचे, सौंदर्यसर्जनाची क्षमता असलेली कलाकृती असावी लागते. ही कलात्मकता उक्तीबाबत उदासीन होऊन शब्दार्थाच्या सहितत्वाची उपेक्षा करून साहित्यामध्ये तरी साधली जाणे अशक्य आहे. त्याला साहित्य म्हणायचे असेल तर त्यात शब्दार्थांचे सहित्त्व साधले पाहिजे अथवा साहित्य ही संकल्पनाच बाद करून आपल्याला अभिप्रेत असलेली दलित, ग्रामीण आदिवासी म्हटल्या जाणाऱ्या सगळ्या कच्च्या प्रकथ्या

Coordinator
IQAC
Shri Guru ... Mahavidyalaya
Purna (Jn) ...

PRINCIPAL
...Shiwani Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

व्यूह स्वकीयांना व स्वेतरांनाही समजणारा होता. शिवाय संप्रेषणव्यूहाचे वेगळे शास्त्र अपेक्षित नाही. त्यामुळेच दलित साहित्यिकांनी वेगळे सौंदर्यशास्त्र अपेक्षिणे तर्कसंगत ठरत नाही. मुळात दलित साहित्यनिर्मिती हे व्यापक अर्थाने एक संप्रेषण आहे. साहित्याच्या निर्मितीची किमान अट त्यामध्ये साहित्यिकता असणे ही आहे. त्यामुळेच त्यात उक्तिवर्चस्व आणि अभिप्राय वर्चस्व असणे ही बाब महत्त्वपूर्ण ठरते. यादृष्टीने साहित्यप्रकारातील सौंदर्यशास्त्रीय कथन वर्णनाचा सगळा तपशील साभिप्राय, प्रस्तुत, अर्थपूर्ण असावा लागतो. त्यात प्रत्यक्ष परिस्थितीच्या यथातथ्य दर्शनाला वा घडलेल्या घटनेच्या यथाक्रम सांगण्याला महत्त्व नसते. खरे पाहता वास्तवाचे परिणामकारक आणि परिवर्तनप्रेरक दर्शन ज्यांना दलित साहित्य लेखनातून घडवता आले नाही, त्या साहित्यकलाकृती तितक्याच वेगाने आज दृष्टिआड झालेली दिसते.

प्रा. रा.ग. जाधव यांनी 'दलित साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असू शकते काय ? असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचा शोध घेताना खांडेकरांच्या कादंबऱ्या फडक्यांच्या कादंबऱ्यांपेक्षा ज्या अर्थाने वेगळ्या आहेत त्या अर्थाने दलित व ग्रामीण साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असल्याचे मानले पाहिजे असे म्हणतात. या वेगळेपणाचा शोध घेताना, 'दलित साहित्य' हे अखेर मराठीच्या साहित्यिक मध्यधारेतच मोडते. वाङ्मयीन घाटाचे प्रश्न दलित साहित्यनिर्मितीत व त्या निर्मितीमुळे निर्माण झाले नाहीत. वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राला एक सुसंगत व सर्वजीवनस्पर्शी दर्शनाचे अधिष्ठान आवश्यक ठरते. ते तसे विद्यमान दलित साहित्याच्या अवस्थेत लाभणे कठीण आहे. त्यामुळेच दलित साहित्याच्या अधिष्ठानी असलेल्या सौंदर्यविषयक जाणिवाही विकल्पाने पारंपरिकच असल्याचे जाणवते. दलित साहित्यिकांच्या दृष्टीने निखळ साहित्यमूल्य हे सर्वस्वी त्याज्य नाहीत. त्यामुळे दलित साहित्याचे निराळेपण शोधून वेगळ्या सौंदर्यशास्त्रांच्या उभारणीची संभाव्य तत्त्वे तितकीच महत्त्वाची ठरतात. सम्यक सौंदर्यशास्त्राची संकल्पना मांडणारे शरद पाटील आणि दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची दिशा सुचविणारे प्रा.रा.ग. जाधव हे 'कलात्मकतेचा' उच्चार वारंवार करतात आणि ते स्वाभाविकही आहे. ज्यांना सौंदर्यशास्त्राची उभारणी करायची आहे, त्यांच्यापुढे सौंदर्याचे, सौंदर्यसर्जनाची क्षमता असलेली कलाकृती असावी लागते. ही कलात्मकता उक्तीबाबत उदासीन होऊन शब्दार्थांच्या सहितत्वाची उपेक्षा करून साहित्यामध्ये तरी साधली जाणे अशक्य आहे. त्याला साहित्य म्हणायचे असेल तर त्यात शब्दार्थांचे सहितत्त्व साधले पाहिजे अथवा साहित्य ही संकल्पनाच बाद करून आपल्याला अभिप्रेत असलेली दलित, ग्रामीण आदिवासी म्हटल्या जाणाऱ्या सगळ्या कच्च्या अवस्था

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

रचनांना सामावून घेईल अशी एखादी नवी संकल्पना शोधून काढली पाहिजे आणि साहित्यासंबंधीचे, तसेच कलात्मकतेचे पारंपरिक प्रश्नच बाद ठरविले पाहिजेत. हे प्रश्न बाद केले की वेगळ्या नव्या सौंदर्यशास्त्राची उभारणी करण्याचे प्रश्न नेमकेपणाने बाजूला सारले जातील.

दलित साहित्य निर्मितीतील सौंदर्यशास्त्रीय संकल्पनेतील विरेचनाची संकल्पना हे मूलभूत तत्त्व ठरते. त्यामुळेच दलित साहित्याच्या रूपसिद्धीचे ते एक संघटक तत्त्व मानले जाते. दलित साहित्याची निर्मिती बऱ्याच प्रमाणात प्रक्षुब्ध मन:स्थितीला वाट करून देते. विरेचनाचा संबंध दलित साहित्यापुरताच मर्यादित करायचा असेल तर मूळ संकल्पनेपासून त्याचे वेगळेपण सिद्ध करावे लागते. साहित्याचा आतापर्यंतचा इतिहास पाहता कोणताही विवक्षित समाज समाज विशिष्ट सौंदर्यशास्त्राची मागणी करून स्वत:ला आणि स्वसमाजातील कलावंतांना खुरटवू पाहत नाही कारण शेवटी या कलावंतांची संवेदनशीलताच आपली, आपल्या समाजाची आणि संस्कृतीची संवेदनशीलताच विकसित करीत असते. आपल्या जीवनाचा पोत त्यांच्या संवेदनशीलतेनेच ठरत असतो. कालपरत्वे सौंदर्य विचारात भर पडत गेलेली असली तरी अगोदरचा सौंदर्यविचार कालबाह्य झालेला नाही. म.सु. पाटील म्हणतात, ''मार्क्सवादी सौंदर्यसिद्धांताचा अनुबंध अनुकृतिसिद्धांताशी आणि मानसशास्त्रीय सिद्धांताचा संबंध आविष्कारवादाशी थोड्याफार प्रमाणात जोडता येण्याच्या शक्यता दिसतात. वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची मागणी करणाऱ्यांनी वा आग्रह धरणाऱ्यांनी अजून या दिशेने कोणतीच संकल्पना मांडलेली नाही. तसेच अगोदरच रूढ असणाऱ्या संकल्पना बाद ठरू शकतील, अशा साहित्यिक रचनाही दलित साहित्याला फारशा निर्माण करता आलेल्या नाहीत.''[४] त्यामुळे या मताचा विचार करता कोणतीही नवीनतेची संकल्पना पूर्वीच्या सौंदर्यरचना सौंदर्यसंकेतांचे कमी अधिक उल्लंघन करून निर्माण होत असते आणि साहित्यात क्रांती घडवत असते.

एकंदरच दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्र आशयाभिव्यक्तीबाबतचे प्रश्न निर्माण करणारी आणि पुनर्विचाराला चालना देणारी संकल्पना आहे. दलितांनी जरी आज अशक्यप्राय वाटणाऱ्या निराळ्या सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती केली तरी त्या आधारे दलित साहित्यिकांना स्वेतरांकडून प्रोत्साहन व प्रेरणा मिळण्याची शक्यता असेलच असे ठामपणे सांगता येत नाही.

निष्कर्ष :

१. दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्रातर्गत साहित्य आणि सौंदर्य या दोन मूलभूत आणि जीवननिष्ठ संमत संकल्पनांचा अंतर्भाव महनीय स्वरूपाचा ठरते.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

९

२. दलित साहित्यासाठी ललितेतर लेखनाच्या वेगळ्या कसोट्या असाव्यात, वेगळे निकष असावेत असा स्वतंत्र विचार अजून मांडला गेलेला नाही. शिवाय अशा लेखकांबाबत सौंदर्यशास्त्राचा मुद्दाच उपस्थित होत नाही.

३. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टीने मुळात कलावादी साहित्य, कलावादी साहित्य निकष, कलावादी साहित्यमूल्ये अशी वर्गवारी चुकीची ठरते. जीवनवाद्यांची त्याकडे पाहण्याची दृष्टी अवहेलनेची, कमी लेखण्याची असते.

४. दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची मागणी करणारे समीक्षक सौंदर्य कोणकोणत्या गोष्टीत आहे ते क्वचितच सांगतात. बहुदा याच कारणामुळे अजून अशा सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती होऊ शकलेली नाही.

५. दलित सौंदर्यशास्त्राने साहित्याची भाषा आणि आशयाच्या प्रतिमेचे नवेपण सिद्ध केले आहे. त्यामुळेच बहिष्कृतांच्या जगाची आणि जगण्याची संकल्पना खऱ्या अर्थाने समाजापुढे येऊ शकली.

६. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्रीय संकल्पनेच्या आधारे दलित साहित्यिकांना आपला आवाज फक्त दलित श्रोते वा वाचकांनाच ऐकवायचा नाही तर त्यांचे लक्ष केवळ स्वकीय नसून स्वेतरही आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कऱ्हाडे सदा – 'दलित साहित्याच्या निमित्याने' सत्यकथा, जुलै १९७०.
२. पानतावणे गंगाधर – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे., पृ.क्र. २९.
३. फडके भालचंद्र – 'दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह', पृ.क्र. १२७.
४. पाटील म.सु. – 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पृ.क्र. १६१–६२.
५. पानतावणे गंगाधर – 'आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद.
६. पाटील म.सु. – 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
७. पवार गो.मा., हातकणंगलेकर म.द. 'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
८. फडके भालचंद्र – 'दलित साहित्य वेदना व विद्रोह', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

९

२. दलित साहित्यासाठी ललितेतर लेखनाच्या वेगळ्या कसोट्या असाव्यात, वेगळे निकष असावेत असा स्वतंत्र विचार अजून मांडला गेलेला नाही. शिवाय अशा लेखकांबाबत सौंदर्यशास्त्राचा मुद्दाच उपस्थित होत नाही.

३. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टीने मुळात कलावादी साहित्य, कलावादी साहित्य निकष, कलावादी साहित्यमूल्ये अशी वर्गवारी चुकीची ठरते. जीवनवाद्यांची त्याकडे पाहण्याची दृष्टी अवहेलनेची, कमी लेखण्याची असते.

४. दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची मागणी करणारे समीक्षक सौंदर्य कोणकोणत्या गोष्टीत आहे ते क्वचितच सांगतात. बहुदा याच कारणामुळे अजून अशा सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती होऊ शकलेली नाही.

५. दलित सौंदर्यशास्त्राने साहित्याची भाषा आणि आशयाच्या प्रतिमेचे नवेपण सिद्ध केले आहे. त्यामुळेच बहिष्कृतांच्या जगाची आणि जगण्याची संकल्पना खऱ्या अर्थाने समाजापुढे येऊ शकली.

६. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्रीय संकल्पनेच्या आधारे दलित साहित्यिकांना आपला आवाज फक्त दलित श्रोते वा वाचकांनाच ऐकवायचा नाही तर त्यांचे लक्ष केवळ स्वकीय नसून स्वेतरही आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कऱ्हाडे सदा - 'दलित साहित्याच्या निमित्याने' सत्यकथा, जुलै १९७०.
२. पानतावणे गंगाधर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे., पृ.क्र. २९.
३. फडके भालचंद्र - 'दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह', पृ.क्र. १२७.
४. पाटील म.सु. - 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पृ.क्र. १६१-६२.
५. पानतावणे गंगाधर - 'आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद.
६. पाटील म.सु. - 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
७. पवार गो.मा., हातकणंगलेकर म.द. 'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
८. फडके भालचंद्र - 'दलित साहित्य वेदना व विद्रोह', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)
PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

२. दलित साहित्यासाठी ललितेतर लेखनाच्या वेगळ्या कसोट्या असाव्यात, वेगळे निकष असावेत असा स्वतंत्र विचार अजून मांडला गेलेला नाही. शिवाय अशा लेखकांबाबत सौंदर्यशास्त्राचा मुद्दाच उपस्थित होत नाही.

३. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टीने मुळात कलावादी साहित्य, कलावादी साहित्य निकष, कलावादी साहित्यमूल्ये अशी वर्गवारी चुकीची ठरते. जीवनवाद्यांची त्याकडे पाहण्याची दृष्टी अवहेलनेची, कमी लेखण्याची असते.

४. दलित साहित्याच्या वेगळ्या सौंदर्यशास्त्राची मागणी करणारे समीक्षक सौंदर्य कोणकोणत्या गोष्टीत आहे ते क्वचितच सांगतात. बहुदा याच कारणामुळे अजून अशा सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती होऊ शकलेली नाही.

५. दलित सौंदर्यशास्त्राने साहित्याची भाषा आणि आशयाच्या प्रतिमेचे नवेपण सिद्ध केले आहे. त्यामुळेच बहिष्कृतांच्या जगाची आणि जगण्याची संकल्पना खऱ्या अर्थाने समाजापुढे येऊ शकली.

६. दलित साहित्यातील सौंदर्यशास्त्रीय संकल्पनेच्या आधारे दलित साहित्यिकांना आपला आवाज फक्त दलित श्रोते वा वाचकांनाच ऐकावयाचा नाही तर त्यांचे लक्ष केवळ स्वकीय नसून स्वेतरही आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

'दलित साहित्याच्या निमित्याने' सत्यकथा, जुलै १९७०.
१. कऱ्हाडे सदा - 'दलित साहित्याच्या निमित्याने' सत्यकथा, जुलै १९७०.
२. पानतावणे गंगाधर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे., पृ.क्र. २९.
'दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह', पृ.क्र. १२७.
३. फडके भालचंद्र - 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पृ.क्र. १६१-६२.
४. पाटील म.सु. - 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', गोदा प्रकाशन,
५. पानतावणे गंगाधर - 'आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता', गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद.
'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पद्मगंधा प्रकाशन,
६. पाटील म.सु. - 'दलित कविता व दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप', पॉप्युलर
७. पवार मो.मा., हातकणंगलेकर म.द. 'मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
८. फडके भालचंद्र - 'दलित साहित्य वेदना व विद्रोह', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)
PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani